

■ Ioana RUS-CACOVEAN¹

Restaurări istorice blamate și restaurări păstrate ca document

■ **Rezumat:** În mai toate cazurile în care avem mai multe intervenții consecutive asupra unui monument, întâlnim și o mare diversitate de atitudini față de restaurările anterioare, care variază de la critici aspre la altele mai subtile, de la blamarea și ștergerea completă a urmelor restaurării la acceptarea acesteia, în ciuda unor neajunsuri, ca parte a istoriei monumentului sau ca imagine intrată deja în memoria colectivă.

În Transilvania, primele intervenții cu pretenții de restaurare din secolul al XIX-lea au fost înlocuite, începând cu mijlocul secolului XX, de altele, purificatoare, sau de noi intervenții „în stil”, pentru ca acestea din urmă să ajungă să fie la rândul lor îndepărtate prin intervențiile „reversibile” de la sfârșitul secolului XX sau chiar de inserții în limbaj contemporan. Pentru că, deși încă din anii 2000 au apărut numeroase voci care militează pentru studiul mai riguros și acceptarea vechilor metode de restaurare ca document, sunt încă și mai multe cazuri de ștergere completă a urmelor lăsate de istorie asupra unui monument.

■ **Cuvinte cheie:** restaurare „în stil”, de-restaurare, monumente, Transilvania, secolele XIX-XX

Introducere

■ În Transilvania, practica restaurării nu este nici pe departe atât de vechi sau atât de performantă ca în alte zone ale Europei, dar cu toate acestea avem monumente care au trecut deja prin trei sau patru etape mai mult sau mai puțin complexe de intervenții. Și nu mă refer la transformările suferite în timp, influențate de schimbarea gustului sau a nevoilor utilizatorului, care s-au succedat de-a lungul vremii. Ci la intervenții cu pretenții chiar de restaurare, care au debutat în secolul al XIX-lea și au continuat uneori la distanță de câteva decenii, alteori la doar câțiva ani, până în prezent. Sigur, fiecare epocă a venit cu specificul său în practica restaurării, după metodele dominante în vreme: reconstrucții sau adăugiri istoriciste, „în stilul” inițial al monumentului (secolul al XIX-lea, începutul secolului XX), consolidări masive, de-restaurări și noi intervenții „în stil” (mijlocul secolului XX), restaurări pe baze științifice (după mijlocul secolului XX), intervenții „reversibile” (sfârșitul secolului XX) sau inserții în limbaj contemporan (după anii 2000).

În aceste cazuri în care avem atât de multe intervenții consecutive, întâlnim și o mare diversitate de atitudini față de restaurările anterioare, care variază de la critici aspre la altele mai subtile, de la blamarea și ștergerea completă a urmelor restaurării la acceptarea acesteia în ciuda unor

Condemned Historic Restorations and Restorations Preserved as Document

■ **Abstract:** In almost all cases of several consecutive interventions on a historic building, the attitudes towards its previous restorations are very diverse, varying from severe to milder forms of criticism, from condemning and completely erasing the traces of the restorations to accepting them despite shortcomings as part of the building's history or as an image already ingrained in the collective memory.

In Transylvania, the first interventions claiming to have a conservation role in the 19th century were replaced as from the mid-20th century by other interventions, with a purifying intent, or by new interventions “to the style”, which, in their turn, came to be removed by “reversible” interventions at the end of the 20th century, or even by insertions in a contemporary language. This is because, although a number of voices have already emerged in the 2000s advocating for a more rigorous study and acceptance of the old restoration methods as historical records, there are even more cases of complete erasure of the traces left by history on a historic building.

■ **Keywords:** restoration „to the style”, de-restoration, historic buildings, Transylvania, 19th-20th centuries

Introduction

■ Although the conservation practice in Transylvania is far less old and performant than in other parts of Europe, some of its historic buildings have already experienced three or four more or less complex stages of intervention. And I do not mean transformations suffered over time due to the changes in the user's taste or needs that occurred periodically throughout history. But rather interventions claiming to have a conservation role, which started in the 19th century and continued sometimes every several decades, or even every several years, up to the present. Each age has certainly brought its specificity in the conservation practice, depending on the prevailing methods of the time, i.e. reconstructions or historicist additions, “to the initial style” of the historic building (the 19th and early 20th centuries), massive consolidations, de-restorations, and new interventions “to the

¹ Istoric de artă, dr., lect. univ. la Universitatea de Artă și Design din Cluj-Napoca, Departamentul de Discipline Teoretice, Cluj-Napoca, România.

¹ Art historian, PhD, university lecturer at the University of Art and Design in Cluj-Napoca, Theoretic Subject Matters Department, Cluj-Napoca, Romania.

style” (mid-20th century), scientific conservations (after the mid-20th century), “reversible” interventions (late 20th century), or insertions in a contemporary language (after the 2000s).

In these cases, with so many consecutive interventions, there is also a wide variety of attitudes towards the previous restorations, varying from severe to milder forms of criticism, from condemning and completely erasing the traces of the restorations to accepting them despite shortcomings as part of the building’s history or as an image already ingrained in the collective memory.

The issue is that even today, with so many means and theories at our disposal, we have no clearly established methodology on how we should proceed with historical restorations, although a number of consecrated voices have emerged already since the early 2000s, advocating for a more rigorous study and acceptance of the old restoration methods as history and historical record (PETZET, SCHÄDLER-SAUB & EXNER 2002; LIPP 2019).

The current article aims to present the most representative cases of historical restorations of Transylvanian historic buildings and the reactions towards them over time, in particular appreciation and preservation of some, or the complete removal of others.

Our sources consist of various monographic studies dedicated to the conservation history of the historic buildings under discussion, as well as the archive fonds of the Commission for Historic Buildings and the Directorate for Historic Buildings within the archives of the National Heritage Institute in Bucharest, for the interventions performed during the interwar period and after the instauration of the communist regime in Romania.

Interventions “to the style” in 19th century Transylvania

■ In 19th century Hungary, and implicitly in Transylvania, like elsewhere in Europe in fact, conservation concepts were mainly of Romantic and historicist nature, considered as impressive and ingenious, but unauthentic (ARNÓTH 2017-2018, 84).

One of the first historical buildings in Transylvania submitted to interventions for “conservation” purposes was the house known as the birthplace of King Matthias Corvinus in Cluj. The context was a trend already present in 19th century Hungary, i.e. increasing the importance of the cult of remarkable historic personalities to support the national allegories. Among other personalities, King Matthias Corvinus was particularly appreciated, whose cult, although present in Cluj even before, developed unprecedentedly in the second half of the 19th century. Due to the increased interest in local history, his birthplace turned into a real phenomenon (SĂLĂGEAN 2009), and the house where he was presumably born became a historic building with memorial value, being acknowledged and marked out as such, through a plaque unveiled on September 2, 1889. However, despite the building’s poor state of preservation, since it had lately been used as a military hospital, and the intention to restore and turn it into a museum had already emerged at the

neajunsuri, ca parte a istoriei monumentului sau ca imagine intrată deja în memoria colectivă.

Chestiunea este că nici măcar astăzi, când avem atâtea mijloace și teorii la dispoziție, nu avem stabilită o metodologie clară cu privire la modul în care trebuie procedat în cazul restaurărilor istorice, deși încă de la începutul anilor 2000 au apărut numeroase voci consacrate care militează pentru studiul mai riguros și acceptarea vechilor metode de restaurare ca istorie și document (PETZET, SCHÄDLER-SAUB & EXNER 2002; LIPP 2019).

Studiul de față are ca scop prezentarea câtorva dintre cele mai reprezentative cazuri de restaurări istorice ale unor monumente din Transilvania și reacțiile față de acestea în timp, mai precis aprecierea și păstrarea unora, respectiv îndepărtarea completă a altora.

Ca surse am folosit diverse studii monografice dedicate istoriei restaurării monumentelor tratate, respectiv fondurile arhivistice ale Comisiunii Monumentelor Istorice și ale Direcției Monumentelor Istorice aflate în arhiva Institutului Național al Patrimoniului de la București, pentru intervențiile realizate în perioada interbelică și în cea de după instaurationa regimului comunist în România.

Intervenții „în stil” în Transilvania secolului XIX

■ În Ungaria secolului XIX și implicit în Transilvania, concepțiile de restaurare au fost preponderent de factură romantică și istoricistă, ca de altfel în întreaga Europă, considerate impresionante și ingenioase, dar neautentice (ARNÓTH 2017-2018, 84).

Una dintre primele clădiri istorice din Transilvania asupra căreia s-a intervenit cu scopul „restaurării” ei a fost Casa Matia din Cluj. Contextul a fost acela al curentului care circula deja în Ungaria secolului XIX, și anume creșterea importanței cultului unor personalități istorice exemplare, care trebuia să susțină alegoriile naționale. Printre alte personalități, de o apreciere deosebită se bucura regele Matia Corvin, al cărui cult, deși exista și înainte, s-a dezvoltat fără precedent în a doua jumătate a secolului al XIX-lea la Cluj. Datorită interesului crescând pentru istoria locală, locul

■ Foto 1. Casa Matia înainte de intervențiile secolului XIX (Kolozsvári kalauz... 1893)

■ Photo 1. The Matthias Corvinus House before the 19th century interventions (Kolozsvári kalauz... 1893)

■ **Foto 2.** Casa Matia după restaurarea istoricistă, fotografie din 1941 © Fortepan / Zoltán ASZÓDI (foto nr. 174034, <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=174034>)
 ■ **Photo 2.** The Matthias Corvinus House after the historicist restoration, photograph from 1941 © Fortepan / Zoltán ASZÓDI (photo no. 174034, <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=174034>)

său de naștere s-a transformat într-un adevărat fenomen (SĂLĂGEAN 2009), iar presupusa casă în care acesta s-a născut a devenit monument istoric cu valoare memorială, a fost recunoscută și marcată în mod oficial astfel, inclusiv printr-o placă dezvelită la 2 septembrie 1889. Însă, cu toate că edificiul se afla într-o stare de conservare proastă, utilizat în ultima perioadă drept spital militar, deși se dorea restaurarea și transformarea acestuia în muzeu încă la sfârșitul secolului al XIX-lea, Muzeul Etnografic al Societății Carpatine Ardelene și-a deschis aici porțile abia la 12 octombrie 1902 (EKE 2012).

Restaurarea realizată de către László GYALUS (1865-1941) a fost una specifică vremii, intențiile arhitectului fiind acelea de a îndepărta elementele adăugate monumentului în perioadele anterioare, considerate lipsite de valoare, și de a adăuga elemente noi, într-o încercare de a rămâne „cât mai aproape” de stilul inițial. Cea mai puternică intervenție realizată de către GYALUS a fost cea asupra fațadelor, arhitectul îndepărtând complet tencuielile albe simple, pentru a le înlocui cu o articulare mai complexă, evident fantezistă, în stil eclectic. Fațada principală a primit bosaje, lesene, brâie orizontale și cornișe. GYALUS a înlocuit ancadramentele de piatră ale porții și ale ferestrelor, foile de ușă cu altele neogotice, a introdus un fronton decorat în stil Renaștere-baroc în partea stângă a fațadei, deși existența acestuia nu era documentată de nimic și a construit lucarne, iar acoperișul l-a învelit cu țiglă mălțuită colorată (EKE 2012).

O altă intervenție importantă din aceeași perioadă s-a petrecut la Castelul Corvinilor din Hunedoara, după principii similare, cu o primă intenție de a-l transforma în reședință de vânatoare pentru cuplul regal (LUPESCU 2011). Prima etapă de lucrări a fost realizată de Ferenc

end of the 19th century, the Ethnographic Museum of the Transylvanian Carpathia Association opened its gates only on October 12, 1902 (EKE 2012).

The restoration performed by László GYALUS (1865-1941) was specific to the time. The architect's intentions were to remove the elements added to the historic building in the previous epochs, as considered without value, and to add new elements in an attempt to stay “as close as possible” to the initial style. GYALUS's most striking intervention was on the elevations. The architect completely removed the simple white plastering to replace it with a more complex, obviously fantasist articulation in Eclectic style. The façade received quoin strips, lesenes, string courses, and cornices. GYALUS replaced the stone frames of the gate and windows, as well as the door leaves with new, Neogothic ones, he inserted a gable decorated in Renaissance-Baroque style on the façade's left side, although the existence of such an element was not documented in any way, and he put in dormer windows, while covering the roof with coloured, glazed tiles (EKE 2012).

Another important intervention in the same period was performed on Hunedoara Castle, according to similar principles, with a first intention to turn it into a hunting lodge for the royal couple (LUPESCU 2011). The first stage of the works was performed by Ferenc SCHULCZ and, after his death in 1870,

by Imre STEINDL, both disciples of Professor Friedrich SCHMIDT, trained in the Neogothic spirit, which is largely shown by the interventions they proposed or implemented. Besides the strictly necessary works, such as the demolition of walls and chimneys on the verge of collapse, the most important contribution was the reconstruction of the fallen vaults at the palace's ground floor, the so-called Knights' Hall. The pillars were rebuilt with old, recovered stones and new elements carved according to the original ones. Moreover, the bay windows on the New Gate Tower and the Gold House were repaired and rebuilt, while the wooden ceilings and some original window frames were replaced with copies. STEINDL also demolished the triangular bay window facing the Bears' Pit and replaced it with a copy, he restored the Painted Tower and placed the statue of John HUNYADI on top of it. He removed the stone frames at the ground floor of the Matthias Loggia and replaced them with copies, while the new roofs received Zsolnay glazed tiles (LUPESCU 2011).

As soon as the plans to turn the castle into a hunting lodge were abandoned, the funds steadily decreased, which pushed STEINDL to resign in October 1874. The government as-

SCHULCZ, iar după moartea acestuia, în 1870, de către Imre STEINDL, ambii discipoli ai profesorului Friedrich SCHMIDT, formați în spiritul neogoticului, fapt ilustrat cu prisosință de intervențiile propuse sau puse în practică. Pe lângă cele de strictă necesitate, ca demolarea zidurilor și a coșurilor de fum ce se aflau pe punctul de a se prăbuși, cea mai importantă contribuție a fost reconstrucția bolților căzute ale sălii de la parterul aripii palatului, așa-numita Sală a Cavalerilor, stâlpii fiind recompuși din pietre vechi recuperate și piese noi cioplite după modelul celor originale, respectiv repararea și reconstrucția balcoanelor de la Noul Turn de Poartă și de la Casa de Aur, alături de înlocuirea tavanelor din lemn și a unor ancadrame originale de ferestre cu copii. STEINDL a demolat și balconul triumfiular dinspre Groapa Urșilor și l-a înlocuit cu o copie, a restaurat Turnul Pictat, în vârful acestuia plasând o statuie a lui Ioan DE HUNEDOARA. La fațada Logiei Matia, a înlăturat ancadramele de piatră ale parterului și le-a înlocuit cu copii, iar noile acoperișuri au primit învelitori din țigle smălțuite de Zsolnay (LUPESCU 2011).

După abandonarea planurilor pentru transformarea în castel de vânătoare, fondurile s-au diminuat continuu, determinându-l pe STEINDL să demisioneze în octombrie 1874. În locul său, guvernul l-a numit pe Gyula PIÁTSEK, antreprenorul lui STEINDL, să ducă la bun sfârșit lucrările, acesta demolând complet balcoanele palatului, care erau până la acest moment neatinse, și reconstruindu-le, alături de recioplirea sculpturilor de la ferestrele acestora, în special blazoanele nobiliare. În cele din urmă, lucrările începute la Hunedoara cu mare entuziasm în 1868

■ **Foto 3.** Casa Matia „de-restaurată” la mijlocul secolului XX, fotografie din 1986 © Fortepan / Katalin VARGA (foto nr. 73950, <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=73950>)

■ **Photo 3.** The Matthias Corvinus House, “de-restored” at the middle of the 20th century, photograph from 1986 © Fortepan / Katalin VARGA (photo no. 73950, <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=73950>)

au fost oprite după mai puțin de un deceniu, determinându-l pe Gyula FORSTER să declare că „au ratat esențialul” și că au produs, în opinia lui Lajos ARÁNYI, un *falsum historicum* (LUPESCU 2011).

De-restaurările secolului XX și noi intervenții „în stil”

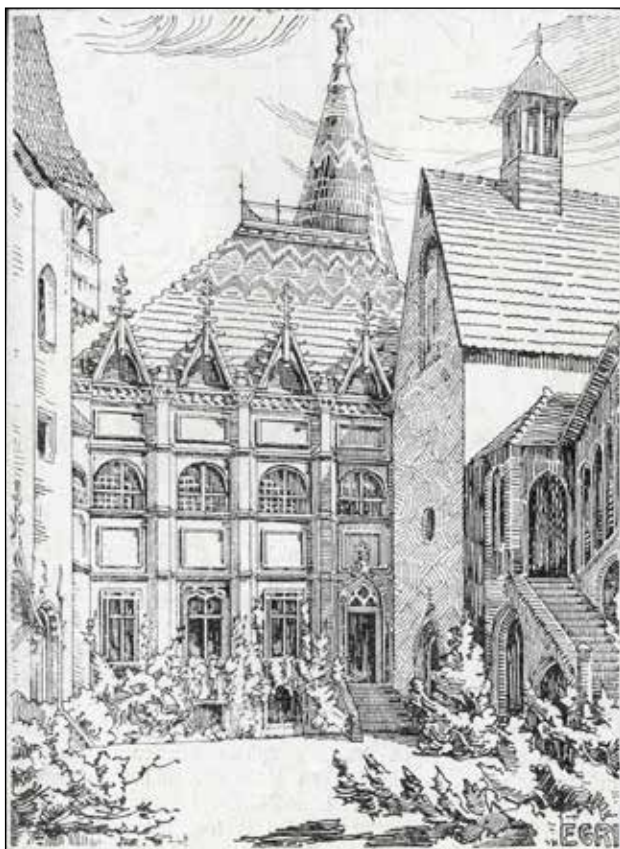
■ Problema Casei Matia din Cluj a revenit în discuție după 40 de ani de la prima intervenție, nu doar pentru că aceasta avea nevoie de noi reparații, ci și pentru că intelectualii vremii considerau necesară îndreptarea greșelilor făcute la prima restaurare, bazată pe principii eronate și învechite, care au ținut cont mai mult de valoarea memorială a monumentului, în detrimentul celei arhitecturale. Pentru aceasta, lucrarea i-a fost încredințată arhitectului Károly KÓS, iar supravegherea lucrărilor lui Kálmán LUX. În acord cu noua estetică puristă a modernismului, până în decembrie 1943, KÓS a îndepărtat tencuielile istoriciste ale fațadelor și le-a înlocuit cu altele simple, de culoare albă, a înlocuit țiglele colorate ale acoperișului cu altele „vechi, de bună calitate”, pentru ca edificiul să-și redobândească „forma originală, simplă și nobilă”, prin renunțarea la „urâtele elemente arhitecturale” cu care a fost „desfigurat sub pretextul conservării în secolul trecut”. S-a păstrat doar placa memorială, considerată și ea „neadecvată” (EKE 2012).

O corectare a greșelilor s-a dorit și la Castelul din Hunedoara, unde în 1901 István MÖLLER a preluat conducerea șantierului, urmărind inventa-

signed Gyula PIÁTSEK, STEINDL's contractor, in the latter's place, to finish the works. PIÁTSEK completely demolished the palace's bay windows, which had been untouched so far, and rebuilt them. Moreover, he recarved the sculptures on their windows, in particular the coats of arms. Eventually, the works started in Hunedoara with great enthusiasm in 1868, were stopped within less than a decade, which made Gyula FORSTER say that “they had missed the essential” and that they had produced, according to Lajos ARÁNYI, a *falsum historicum* (LUPESCU 2011).

20th-century de-restorations and new interventions “to the style”

■ The issue of the Matthias Corvinus House in Cluj was back on the table 40 years after the first intervention. This was not only because the building needed new repairs, but also because the intellectuals of the time found it necessary to repair the mistakes made during the first restoration, based on erroneous and outdated principles, considering rather the memorial aspect of the historic building, to the detriment of its architectural value. For this purpose, the works were entrusted to architect Károly KÓS and their supervision to Kálmán LUX. In line with the new purist

■ **Fig. 1.** Curtea Castelului din Hunedoara în prima jumătate a secolului XX © Muzeul Kuny Domokos, Tata, Ungaria, colecția Elemér Révhelyi (nr. inv. 2013_0261, sursa: https://mandadb.hu/tetel/66514/Revhelyi_Elemer_kepei)

■ **Figure 1.** The courtyard of Hunedoara Castle in the first half of the 20th century © Kuny Domokos Museum, Tata, Hungary, Elemér Révhelyi collection (inv. no. 2013_0261, source: https://mandadb.hu/tetel/66514/Revhelyi_Elemer_kepei)

■ **Foto 4.** Castelul din Hunedoara, loggia Matia „de-goticizată” (SISA 2000, 105)

■ **Photo 4.** Hunedoara Castle, the “de-Gothicised” Matthias Loggia (SISA 2000, 105)

aesthetics of Modernism, by December 1943 KÓS removed the historicist plastering on the elevations and replaced it with a simple, white one. He also replaced the coloured tiles on the roof with “old, but high-quality” ones, for the building to regain its “original, simple and noble shape”, by discarding the “ugly architectural elements” that had “disfigured it under the pretext of conservation in the past century”. The memorial plaque alone was preserved, despite seen as “inappropriate” (EKE 2012).

The wish to correct mistakes was also a concern at Hunedoara Castle. In 1901, István MÖLLER took over the work-site. His intention was to inventory and survey the historic building, through which it became clear how many valuable details had been destroyed during the previous reconstructions. Eventually, however, the “correction” in Hunedoara was less successful than at the Matthias Corvinus House. This was, on the one hand, because of World War I, which put an end to the intervention, and, on the other hand, because MÖLLER, although generally preserved the architectural characteristics of all ages, in the case of the Matthias Loggia, after removing the mouldings and elements inserted by STEINDL, he replaced them with similar ones, such as the Neogothic frieze under the cornice, inspired by the frieze at Saint Michael’s Church in Cluj-Napoca (LUPESCU 2011; RUS 2010).

After a long period of abandonment, during which the condition of the castle seriously deteriorated, it was only in 1956-1958 that considerable efforts were made to rebuild the chapel vaults and to reconstruct the vault in the Diet Hall, based on the traces left on the walls by its lunettes and corbels. However, in this case, architect Carol ORBAN used a modern construction system. He reused the preserved voussoir fragments and reconstructed the stone ribs, which he affixed with a reinforced concrete webbing that gave the vault its spatial shape. Thus, the structure with a “Gothic appearance” is actually a thin concrete webbing cast once the Gothic ribs were put in place (CURINSCHI-VORONA 1996, 188-189, 297, 352; RUS 2011a).

After a new interruption, the works were resumed in 1966 under the direction of architect Eugen CHEFNEUX. According to official statements, the conservation projects were implemented “only after a detailed research with the participation of architects, archaeologists, historians, and art historians, which created all the premises for the castle’s conservation to avoid the mistakes of the past” (VELESCU 1958, 70). However, the works performed are contrary to these statements, as the restorers of the 20th century were not able either to refrain from making additions to the style. The courtyard elevation of the Matthias Loggia aroused a lively debate. A *Report of the Directorate for Historic Buildings* showed, based on descriptions and drawings dated before its restoration, that the wing in question was built in the second half of the 15th century with “two rows of loggias, one on the ground floor and one at the upper storey”. However, the one at the ground floor was closed soon after its construction with windows “having late Gothic frames, richly decorated with

■ **Foto 5.** Castelul din Hunedoara, logia Matia după restaurarea anilor 1960 © arhiva personală Ioana RUS-CACOVEAN

■ **Photo 5.** Hunedoara Castle, the Matthias Loggia after its restoration in the 1960s © personal archive of Ioana RUS-CACOVEAN

rierea și relevarea monumentului, ocazie cu care a devenit clar câte detalii valoroase fuseseră distruse în timpul reconstrucțiilor anterioare. În final însă, la Hunedoara „corectarea” a reușit în mai mică măsură decât la Casa Matia, în primul rând din cauza izbucnirii Primului Război Mondial și stoparea reabilitării castelului, dar și pentru că MÖLLER, deși în general a respectat caracteristicile arhitecturale ale tuturor perioadelor, la fațada dinspre curte a Logiei Matia, după ce a eliminat profilaturile și elementele neogotice introduse de STEINDL, le-a înlocuit cu altele asemănătoare, ca friza neogotică de sub cornișă, similară cu cea de la Biserica Sf. Mihail din Cluj-Napoca (LUPESCU 2011; RUS 2010).

După o lungă perioadă de abandon, în care situația castelului s-a înrăutățit considerabil, abia în anii 1956-1958 au fost executate cu mari eforturi bolțile capelei și a fost reconstituită bolta din Sala Dietei, după urmele lăsate pe pereți de timpanele și consolele acesteia. Aici însă, arhitectul Carol ORBAN a recurs la un sistem constructiv modern. Reutilizând fragmentele de bolțari păstrate, acesta a reconstituit nervurile de piatră, pe care le-a prins cu o pânză din beton armat, ce figurează forma spațială a bolții. Astfel, structura cu „aspect gotic” reprezintă în realitate o pânză subțire de beton, turnată după ce nervurile gotice au fost ridicate pe cofraje, înglobându-le (CURINSCHI-VORONA 1996, 188-189, 297, 352; RUS 2011a).

După o nouă întrerupere și reluarea lucrărilor în 1966 sub conducerea arhitectului Eugen CHEFNEUX, deși la nivel declarativ proiectele de restaurare s-au executat „numai după amănunțite cercetări la care au participat arhitecți, arheologi, istorici și istorici de artă, creând astfel toate premisele ca restaurarea castelului să evite greșelile din trecut” (VELESCU 1958, 70), lucrările realizate în continuare contrazic aceste afirmații, nici restauratorii secolului XX neputându-se abține de la completări în stil. Fațada dinspre curte a Logiei Matia a stârnit o dezbatere aprinsă, un *Referat DMI* arătând, pe baza unor descrieri și desene dinaintea restaurării ei, că această aripă a fost edificată în a doua jumătate a secolului XV cu „două rânduri de logii dispuse la parter și etaj”, dar că cea de la parter a fost închisă curând după construirea ei, cu ferestre „prevăzute cu ancadra-

mente gotice târzii, bogat profilate, iar, la golul din mijloc s-au așezat și 2 sculpturi reprezentând corbul cu inel în cioc și țapul cu picioarele din față îndoite, stemele lui Ioan de Hunedoara și ale soției sale.” Ancadramentele existente în secolul XX la castel nu erau însă cele inițiale, din acestea păstrându-se doar „cele două pietre provenite de la această fereastră [...] în lapidar”, ci „copii fidele după cele originale [care] au fost montate în anii ‘70 ai secolului XIX, când restaurarea se făcea în spiritul unității de stil”. Faptul că nu existau „niciun fel de mărturii ale aspectului original al logiilor de la parter” și „că forma [ferestrelor gotice] datează de 5 veacuri” îl îndreptățește pe autorul referatului să spună că „restaurarea va trebui neapărat să le păstreze”, parterul rămânând astfel închis și protejat, conservându-se și restaurarea istoricistă (INP, DMI, Dos. nr. 5458, 1958-1965).

În schimb, la etaj, existau mai multe date despre înfățișarea inițială a logiei, în „descrierea castelanului Bajoni din 1668, când încă se păstrau baluștrii acesteia. El menționează că o parte din ei sunt din piatră, foarte stricați, și o parte din lemn”. Autorul referatului presupune că „în secolul XVIII s-a construit parapetul de cărămidă, în prima lui formă, în locul baluștrilor, care apare și în desenul din 1864”. Acest parapet a fost apoi reconstruit la începutul secolului XX de către MÖLLER, care a desfăcut și ferestrele de sticlă ale etajului și le-a lărgit prin coborârea parapetului care „se păstrează și astăzi. El maschează încă caracterul de logie a etajului și va trebui neapărat îndepărtat” (INP, DMI, Dos. nr. 5458, 1958-1965).

Problema provocase discuții încă din 1956, Virgil VĂTĂȘIANU propunând păstrarea ancadramentelor parterului și închiderea arcadelor etajului cu ferestre mari, din sticlă pe ramă metalică, ce ar fi permis vederea logiei și utilizarea mai eficientă a spațiului, dar și protejarea picturii de pe intradosul arcelor. După reluarea discuțiilor în anii ‘60, inițial, pentru că nu se cunoștea profilul baluștrilor, s-a propus „să se studieze o soluție foarte modernă, eventual bare subțiri de metal care să sugereze numai existența acestora. Care ar feri de altfel și geamul foarte mare ce va închide logia”, considerându-se de asemenea că „celelalte modificări suferite de această fațadă sub influența curentului neogotic nu dăunează întregului ansamblu” (INP, DMI, Dos. nr. 5458, 1958-1965).

Apoi, s-a descoperit *in situ* jumătate dintr-un balustru de piatră de la extremitatea balustradei, pe baza căruia s-a schimbat propunerea și s-a realizat o structură complet renașcentistă cu logie și la parter, deși nimic nu justifica această abordare. Urmărindu-se revenirea la „aspectul inițial”, s-a reeditat logia prin înlăturarea zidăriei și a ancadramentelor neogotice, propuse pentru a fi păstrate în lapidarul muzeului, rezultând două registre de arcade deschise, cu balustrade din piatră (CURINSCHI-VORONA 1996, 295). În final s-a renunțat și la închiderea arcadelor cu sticlă, deși ar fi fost în concordanță cu ceea ce se va realiza în jurul anului 1975, la claustrul fostei mănăstiri a Palazzo delle Stelline in Corso Magenta din Milano (STUBBS & MAKÁŠ 2011, 23).

Restaurarea capelei începută în 1957 a fost continuată cu reconstruirea bolților la nivelul original, remontându-se în cea mai mare parte nervurile și cheile de boltă autentice. Frontonul adăugat la sfârșitul secolului al XIX-lea de către STEINDL a fost demontat, revenindu-se la învelitoarea în patru ape (VELESCU 1961, 29-30). Însă, în ciuda intențiilor de a-i reda castelului „vechea sobrietate”, țiglele smălțuite de secol XIX de pe acoperișuri au fost considerate valoroase din punct de vedere plastic, fiind păstrate și completate cu altele similare (INP, DMI, Dos. nr. 5458, 1958-1965).

În 1968, lucrările de care era responsabilă DMI s-au considerat încheiate, castelul fiind redat circuitului turistic (Cronică... 1970, 75). Cu toate neajunsurile, contemporanii acestora au apreciat intervenția ca fiind excepțională, Directorul DMI, Richard BORDENACHE, propunând chiar pentru premiere proiectul de restaurare, despre care declara că a respectat principiile unanim admise în acest domeniu (INP, DMI, Dos. nr. 5473, 1966-1970).

■ Fig. 2. Biserica Reformată din Sic înainte de restaurarea secolului XX (KÁDÁR 1903, 393)

■ Figure 2. The Calvinist Church in Sic before the 20th century restoration (KÁDÁR 1903, 393)

mouldings, and two sculptures placed at the middle opening, representing the raven with the ring in its beak and the he-goat with his front legs bent, the coats of arms of John Hunyadi and his wife.” But the frames in place in the 20th century were not the original ones, as the only pieces left from these were “the two stones originating from that window [preserved] in the lapidary”, but “exact copies of the originals [which] were assembled in the 1870s, when the restoration was performed in the spirit of unity of style”. The fact that there was “no evidence of the original appearance of the ground floor loggias” and “that the shape [of the Gothic windows] is five centuries old” entitled the report’s author to say that “the conservation works must keep them”. Thus the ground floor was to remain closed and protected, and the historicist restoration preserved (INP, DMI, Dos. nr. 5458, 1958-1965).

In contrast, there were more data on the appearance of the loggia at the upper floor, in “Castellan Bajoni’s description from 1668, when its balusters were still in place. He points out that part of them are made of stone and highly deteriorated, while another part of wood”. The report’s author supposes that “it was in the 18th century that the brick parapet was built in its first shape replacing the balusters, as it appears in the 1864 drawing”. This parapet was then rebuilt at the beginning of the 20th century by MÖLLER, who also dismantled the glass windows at the upper floor and enlarged them by lowering the parapet, which “is still preserved today. It affects the appearance of the loggia and must be removed” (INP, DMI, Dos. nr. 5458, 1958-1965).

This issue had already aroused discussions in 1956, when Virgil VĂTĂȘIANU sug-

gested preserving the frames at the ground floor and closing the upper arcade with large glass windows on metal frames, thus allowing the loggia to be seen and the space to be used more efficiently, as well as protecting the painting on the arches. When the discussions were resumed in the 1960s, as the baluster profiles were unknown, the initial suggestion was “to come up with a very modern solution, such as thin metal bars only suggesting their existence. This would also protect the very large windows intended to close the loggia”. Moreover, it was thought that “the other changes suffered by this elevation under “the Neogothic trend’s influence are not harming the entire ensemble” (INP, DMI, Dos. nr. 5458, 1958-1965).

Subsequently, half of a stone baluster was discovered *in situ* at one of the balustrade’s ends. The initial proposal was changed based on this discovery, and the structure performed was completely in Renaissance style, with a loggia on the ground floor as well, although nothing justified this approach. With the aim of regaining the the “initial appearance”, the loggia was reconfigured by removing the masonry and the Neogothic frames, proposed for preservation in the museum lapidary, resulting in two rows of open arcades with stone balusters (CURINSCHI-VORONA 1996,

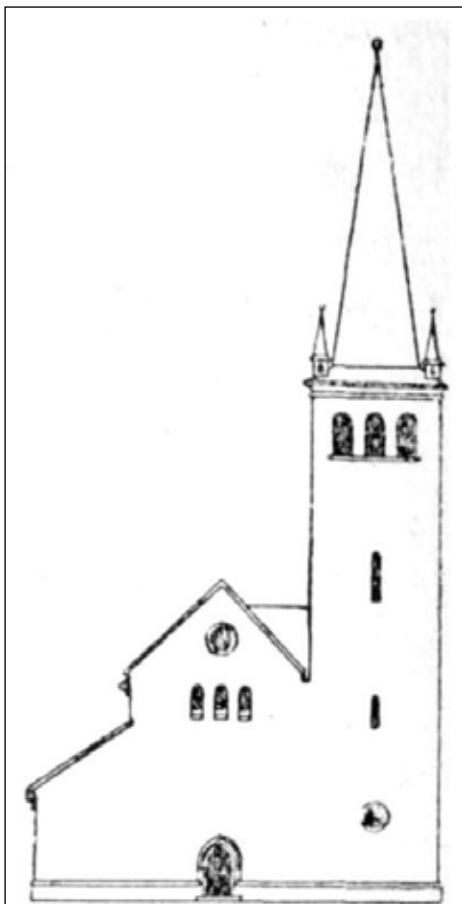
Cu toate că de regulă restauratorii secolului XX au îndepărtat intervențiile istorice, au fost numeroase cazuri în care au demolat și elemente autentice, și nu doar baroce, ci și medievale. Chiar KÓS, după ce a blamat și corectat restaurarea de secol XIX la Casa Matia, la Biserica Reformată din Sic a demolat în 1946-1947 turnul central de vest, pe care apoi l-a reconstruit, însă dezaxat, agravând stabilitatea bisericii și rezultând o fațadă tipică pentru el, care-i trădează puternic amprenta (GALL 202, 438-442). Potrivit unei expertize DMI din 1959, lucrările din anul 1946 „au fost dăunătoare din punct de vedere al rezistenței”, parohia alarmându-se din cauza fisurilor apărute în pereții bisericii. A fost nevoie de ample lucrări în 1963 pentru salvarea monumentului, când printre altele s-a consolidat absida, bolțile au fost suprabetonate, s-a reconstruit arcul de triumf, nervurile deplasate au fost ancorate, s-a montat o centură de beton și au fost subzidite porțiunile înclinate ale zidului de pe latura de nord și pereții absidei.

Cea mai controversată intervenție a fost însă cea de la Biserica Reformată de pe Strada Kogălniceanu din Cluj-Napoca. Fotografiiile din toamna și iarna anului 1953 surprind fațadele de vest și sud ale bisericii, care, în ciuda faptului că fusese restaurată în două etape la începutul secolului XX, se afla din nou într-o stare jalnică. În decembrie 1956, Serviciul tehnic al Episcopiei Reformate din Cluj-Napoca a întocmit prin șeful de șantier Lajos BÁGYUJ o documentație prin care propunea o serie de lucrări ce urma a se executa în anul 1957 în regie proprie. Însă, deși inițial s-au dorit doar reparații urgente, pe măsură ce șantierul a avansat au început să apară și alte propuneri, ca de exemplu îndepărtarea paramentului exterior și realizarea unui tavan din grinzi de stejar la galeria fostului claustru, respectiv deschiderea golurilor în arc frânt dinspre curtea bisericii, care la acel moment erau înzidite (RUS-CACOVEAN 2020).

Astfel, în ciuda faptului că inițial proiectul prevedea retencuirea fațadelor, la scurt timp a apărut ideea păstrării paramentului aparent, care a generat dezbatere aprinsă, determinându-l pe BÁGYUJ să ceară opinia și a altor specialiști cărora le-a trimis memoriile sau cu care a purtat discuții în timpul vizitelor acestora pe șantier. În cele din urmă s-au constituit chiar două tabere, cea a celor care susțineau retencuirea bisericii și cea a celor care sprijineau păstrarea paramentului aparent. Géza ENTZ era de părere că zidurile de piatră ale bisericii fuseseră fără îndoială inițial tencuite, zidul cu piatră aparentă, „oricât de bine ar arăta”, fiind complet străin de arhitectura transilvăneană și lipsit de autenticitate. Și János HERPEI considera imposibil de imaginat ca înalta prelucrare a pietrelor cioplite și decorate anterior cu sculpturi a contraforturilor să fi fost alăturată zidurilor din pietre sparte, nefasonate și dispuse neregulat. Hotărâtoare au fost însă vizitele pe șantier ale arhitecților DMI, Grigore IONESCU, E. SALOS și Richard LIEBLICH, care fără alte studii amănunțite au considerat că „după toate probabilitățile la origine biserica nu a fost tencuită” și, în plus, tencuirea paramentului de piatră „mult mai puțin aspectuoasă, va atrage după sine lucrări de întreținere care cu siguranță vor fi necesare peste câțiva ani” (RUS-CACOVEAN 2020).

Cea mai aprinsă dezbatere, care a dus în cele din urmă chiar la blocarea pentru un timp a lucrărilor și la schimbarea de două ori a echipei de proiectare, a fost generată de începerea lucrărilor la galeria fostului claustru. Descoperirea a patru console gotice originale și a mai multor bucăți de nervuri l-a determinat pe BÁGYUJ să propună, în locul tavanului din lemn proiectat anterior, restaurarea bolții gotice inițiale, considerată acum posibilă, pentru care la 2 iulie 1958 a primit și aprobarea din partea DMI (SAS 2015, 115-116; INP, DMI, Dos. nr. 3362, 1958).

Problemele au apărut în noiembrie 1958, când László DEBRECZENI arăta într-un memoriu adresat DMI că acoperirea galeriei la sfârșitul secolului XV sau și mai târziu nu putea să fi fost cu boltă în cruce, la acea

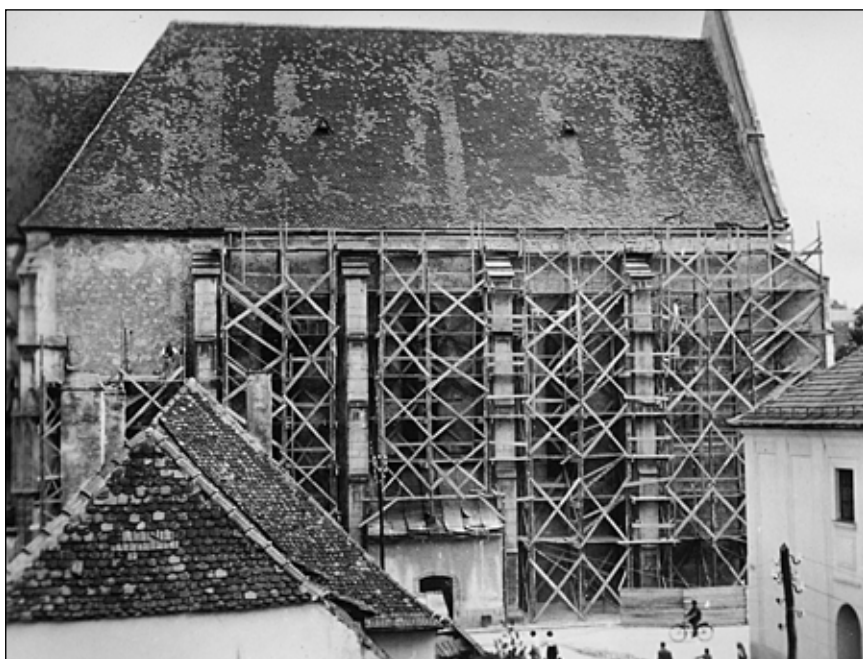
■ Fig. 3. Károly KÓS, fațada Bisericii Reformate din Sic după reconstruirea turnului de vest (ENTZ & SEBESTYÉN 1947, 8)

■ Figure 3. Károly KÓS, the elevation of the Calvinist Church in Sic after the reconstruction of the western tower (ENTZ & SEBESTYÉN 1947, 8)

■ **Foto 6.** Fațada de sud a Bisericii Reformate de pe Strada Kogălniceanu din Cluj-Napoca, 1953, foto Ștefan BUTAK (INP, Fototeca DMI, nr. inv. 117, nr. 10)

■ **Photo 6.** Southern elevation of the Calvinist Church on Kogălniceanu Street in Cluj-Napoca, 1953, photo by Ștefan BUTAK (INP, Fototeca DMI, nr. inv. 117, nr. 10)

■ **Foto 7.** Fațada de nord a Bisericii Reformate de pe Strada Kogălniceanu din Cluj-Napoca înaintea demolării porticului baroc în 1958, foto V. BILCIURESCU (INP, Fototeca DMI, nr. inv. 359, nr. 2)

■ **Photo 7.** Northern elevation of the Calvinist Church on Kogălniceanu Street in Cluj-Napoca, before the demolition of the Baroque portico in 1958, photo by V. BILCIURESCU (INP, Fototeca DMI, nr. inv. 359, nr. 2)

epocă dominând deja sistemul în stea sau rețea, considerând că acest claustru a avut mai degrabă o boltă în leagăn, cu nervuri mai mult decorative decât cu rol structural, asemănătoare sau chiar mai simplă decât bolta corului bisericii. În plus, acesta menționa că, deși în propunerea lui BĂGYUJ nu era indicat acest lucru, era prevăzută executarea cheilor de boltă cu „simboluri bisericesti”. Concluzia sa era că proiectul ca atare nu putea fi acceptat nici ca restaurare, nici ca reconstruire, noua boltă, compilată pe baza unor urme fără certitudine dovedită, fiind realizată pe baza unor principii de construire nepotrivite în epocă, existând chiar posibilitatea comiterii unei „greșeli sau falsificări” (INP, DMI, Dos. nr. 3362, 1958).

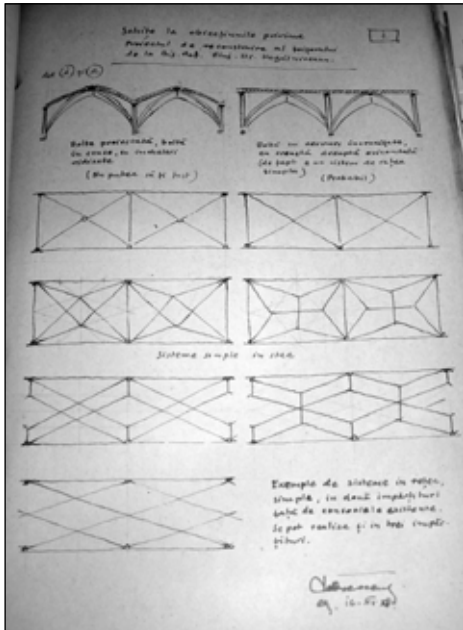
295). The idea to close the arcades with glass was eventually dropped as well, although it would have been in line with the intervention performed around 1975 at the cloister of the former monastery of Palazzo delle Stel-line in Corso Magenta in Milan (STUBBS & MAKÁŠ 2011, 23).

The restoration of the chapel, started in 1957, was continued by reconstructing the vaults to the original level, with most of the authentic ribs and keystones being reassembled. The gable added at the end of the 19th century by STEINDL was taken down, and the hipped roof was reinstated (VELESCU 1961, 29-30). However, despite the intentions to give the castle back its “old soberness”, the 19th century glazed tiles were considered to have artistic value, thus they were preserved and supplemented with similar ones (INP, DMI, Dos. nr. 5458, 1958-1965).

In 1968, the works under the responsibility of the Directorate for Historic Buildings were considered as finished and the castle reopened for visiting (Cronică... 1970, 75). Despite all shortcomings, the time’s specialists considered the intervention as exceptional. The Directorate’s manager, Richard BORDE-NACHE even advanced the restoration project for awarding, as he claimed that it complied with all the principles unanimously accepted in the field (INP, DMI, Dos. nr. 5473, 1966-1970).

Although 20th-century restorers usually removed historicist interventions, there were numerous cases in which they demolished authentic elements as well, and not only Baroque but also mediaeval ones. KÓS himself, after condemning and correcting the 19th-century restoration of the Matthias Corvinus House, in 1946-1947 demolished the western central tower of the Calvinist Church in Sic, and then rebuilt it, but off its axis, worsening the stability of the church and producing an elevation typical of his style (GALL 202, 438-442). According to a 1959 assessment by the Directorate for Historic Buildings, the 1946 works had been “structurally harmful”, alarming the parish due to the new cracks in the church walls. Extended works were necessary in 1963 to save the historic building, when, among others, the apse was consolidated, the vaults were reinforced from above with concrete, the triumphal arch was rebuilt, the displaced ribs were anchored, a concrete ring beam was mounted, and the leaning parts of the northern wall, as well as the apse walls, were underpinned.

However, the most controversial intervention was the one on the Calvinist Church on Kogălniceanu Street in Cluj-Napoca. Photos taken in the autumn and winter of 1953 catch the western and southern elevations of the church, which, despite the restoration conducted in two stages at the beginning of the 20th century, was again in a deplorable state. In December 1956, the Technical Department of the Calvinist Bishopric in Cluj-Napoca, through site manager Lajos BĂGYUJ, drafted a documentation proposing a series of works to be conducted in 1957. But, although the initial intention was to perform only emergency interventions, as the works advanced, new proposals were

■ Fig. 4. László DEBRECZENI, *Schițe la obiecțiunile privind proiectul de reconstruire a foisorului de la Biserica Reformată din Cluj, Str. Kogălniceanu* (INP, DMI, Dos. nr. 3362, 1958)

■ Figure 4. László DEBRECZENI, *Sketches on the objections concerning the design for the reconstruction of the cloister's vaults at the Calvinist Church on Kogălniceanu Street in Cluj-Napoca* (INP, DMI, Dos. nr. 3362, 1958)

made, such as to remove the exterior plaster and to build an oak ceiling over the former cloister, or to open the ogee arches facing the backyard, which were walled up at that time (RUS-CACOVEAN 2020).

Thus, although the project initially provided for replastering the elevations, the idea to preserve the masonry uncovered emerged rather soon. This aroused lively debates and prompted BĂGYUJ to ask the opinion of other specialists by sending them memoirs or by talking to them during their on-site visits. Eventually, specialists even split into two sides, with one supporting the church's replastering and the other advocating for keeping the masonry uncovered. In the opinion of Géza ENTZ, the church's stone walls had been, without any doubt, originally plastered, as uncovered stone walls, "no matter how good they looked", were completely foreign to Transylvanian architecture and lacked authenticity. János HERPEI, in his turn, considered it impossible to imagine buttresses with fine-tooled ashlars, previously decorated with sculptures, side by side with walls of roughly cut rubble masonry. However, the site visits of architects Grigore IONESCU, E. SALOS, and Richard LIEBLICH, from the Directorate for Historic Buildings, were decisive. Without other thorough studies, they considered that "according to all probabilities, initially the church had not been plastered" and, in addition that, plastering the stone masonry was "far less good-looking, and would certainly generate maintenance works within a few years" (RUS-CACOVEAN 2020).

The liveliest debate arose beginning with the works on the former cloister, which

Dezbaterile principale au dus în cele din urmă la suspendarea lucrărilor, delegația condusă de arh. Virgil BILCIURESCU decizând în aprilie 1959 schimbarea proiectanților și faptul că galeria nu se putea bolti gotic. Propunerea a stârnit însă numeroase nemulțumiri, mai ales din partea beneficiarului, discuțiile blocându-se din nou, până când, pentru a le pune probabil capăt, s-a decis schimbarea încă o dată a șefului de proiect, fapt ce rezultă din documentația realizată de atelierul DMI, *Terminarea restaurării bis. ref. din Cluj* începute prin Departamentul Cultelor (INP, DMI, Dos. nr. 3364, 1959), ce-i avea ca șef de proiect pe arh. Rodica MĂNCIULESCU, iar ca inginer de structuri pe Ion DUMITRESCU (Cronică... 1970, 74). În problema boltirii galeriei, s-a hotărât, pe porțiunea cuprinsă între contraforturile trei și patru, refacerea vechii boltiri gotice, pe urmele consolelor existente: prima travee executată integral cu nervuri din piatră și pânze din cărămidă, iar a doua travee, executată numai sub formă de schemă, refăcându-se scheletul din nervuri de piatră fără pânza bolții pentru prezentarea în manieră muzeistică a acestei metode de construcție (INP, DMI, Dos. nr. 3364, 1959).

Încheiere

■ Majoritatea intervențiilor istorice prezentate mai sus au fost urmate de altele contemporane, ilustrând din nou o varietate de atitudini față de acestea. La Biserica Reformată din Sic, deși blamate, intervențiile lui KÓS au fost păstrate, având în vedere faptul că demolarea turnului n-ar fi adus niciun beneficiu și mai ales refacerea celui inițial oricum ar fi reprezentat tot un fals. Și paramentul exterior al Bisericii Reformate din Cluj-Napoca a fost păstrat în continuare aparent, considerat deja o imagine intrată în memoria colectivă. Însă, în ciuda aprinsei dezbateri lansate în jurul acestora în anii 1960, bolțile muzeistice din galeria claustrului au fost îndepărtate la ultima restaurare, iar spațiul a fost reboltit, revenindu-se astfel la o soluție tipică secolului al XIX-lea.

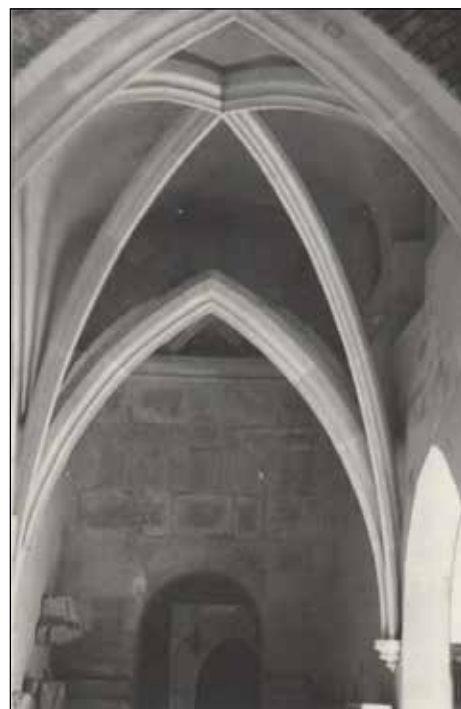
În schimb, intervențiile cu rol de consolidare au fost în general păstrate, ca de exemplu soluția de suspendare a bolții altarului de la Biserica Sfântul Mihail din Cluj-Napoca, sau grinzile aparente din beton armat de la Turnul Siegfried al Cetății din Călnic (RUS 2011b), respectiv planșeele de beton armat de la Bonțida, văzute azi nu doar ca soluții agresive dar ingenioase, care au salvat monumentele de la prăbușire (HEGEDÜS, EKE & MAKAY 2017, 93), ci și etape în istoria monumentului.

În încheiere, revin cu îndemnul la reflecție, având în vedere că astăzi trecem printr-o nouă perioadă de revizuire și reconsiderare a intervențiilor mai vechi asupra monumentelor. Este restaurarea document? Putem s-o acceptăm ca istorie?

Bibliografie/Bibliography:

- *** INP – Arhiva Institutului Național al Patrimoniului, București [Archives of the National Heritage Institute, Bucharest], • *Fond CMI [Fonds of the Commission for Historic Buildings]*: • Dosar nr. 1961, referitor la Castelul din Hunedoara [Series no. 1961, concerning Hunedoara Castle]; • *Fond DMI [Fonds of the Directorate for Historic Buildings]*: • Dosarele nr. 5461-5479, referitoare la Castelul din Hunedoara [Series no. 5461-5479, concerning Hunedoara Castle], • Dosarele nr. 3228-3235, referitoare la Cetatea din Călnic [Series no. 3228-3235, concerning Călnic Castle], • Dosarele nr. 3362-3367, referitoare la Biserica Reformată din Cluj [Series no. 3362-3367, concerning the Calvinist Church in Cluj], • Fototeca DMI [Photographic Archives of the Directorate for Historic Buildings].

- *** Cronică – Principalele lucrări de restaurare a monumentelor istorice din Republica Socialistă România (1959-1969). *Buletinul Monumentelor Istorice* 1 (1970): 73-78.
- *** *Kolozsvári kalauz*. Kolozsvár: Az Erdélyrészi Kárpátgyesület Kolozsmegyei Osztálya, 1893. <https://mek.oszk.hu/11500/11582/> (30.06.2021).
- ARNÓTH, Ádám. 2017-2018. Pentru o reconsiderare a metodelor moderniste de conservare a monumentelor, ca parte a patrimoniului arhitectural din Ungaria. *Arhitectura* 6-1: 84-93.
- ARNÓTH, Ádám. 2019. The Ethical Problems of Architectural Reconstruction – Hungarian Case Studies. In *Conservation Ethics Today: Are our Conservation-Restoration Theories and Practice Ready for the 21st Century?*, eds. Ursula SCHÄDLER-SAUB & Bogusław SZMYGIN, 181-188. Florence – Lublin: International Scientific Committee for Theory and Philosophy of Conservation and Restoration ICOMOS – Lublin University of Technology.
- CURINSCHI-VORONA, Gheorghe. 1996. *Arhitectură. Urbanism. Restaurare*. București: Editura Tehnică.
- EKE, Zsuzsanna. 2012. A kolozsvári Mátyás király-szülőház restaurálástörténete. The Conservation History of the Birthplace of King Matthias I in Cluj-Napoca. *Transsylvania Nostra* 1: 20-31.
- ENTZ, Géza & József K. SEBESTYÉN. 1947. *A széki református templom*. Kolozsvár: Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Erdélyi Tudományos Intézet. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf8584.pdf (30.06.2021).
- GALL, Anthony. 2002. *Kós Károly műhelye. The Workshop of Kós Károly*. Budapest: Mundus Kiadó.
- HEGEDŰS, Csilla, Zsuzsanna EKE & Dorottya MAKAY. 2017. Restaurarea și revitalizarea Castelului Bánffy din Bonțida, jud. Cluj. *Revista Monumentelor Istorice* 1: 92-103.
- KÁDÁR, József. 1903. *Szolnok-Dobokavármegye monographiája. VI. kötet. A vármegye községeinek részletes története*. Deés: Szolnok-Dobokavármegye Közönsége. <https://mek.oszk.hu/04700/04755/html/377.html> (30.06.2021).
- LIPP, Wilfried. 2019. The Future of Restorations? Some Fancy Thoughts. In *Conservation Ethics Today: Are our Conservation-Restoration Theories and Practice Ready for the 21st Century?*, eds. Ursula SCHÄDLER-SAUB & Bogusław SZMYGIN, 21-32. Florence – Lublin: International Scientific Committee for Theory and Philosophy of Conservation and Restoration ICOMOS – Lublin University of Technology.
- LUPESCU, Radu. 2011. A vajdahunyadi vár helyreállításának története. Rehabilitation History of Hunedoara Castle. *Transsylvania Nostra* 3: 10-18.
- MCDONALD Jr., Travis C. 1993. Restoration, Re-Restoration and Real History: Trends and Issues in Historic House Museums. *Historic Preservation Forum: the Journal of the National Trust for Historic Preservation* 6 (November/December), <https://forum.savingplaces.org/viewdocument/restoration-re-restoration-and-rea> (30.06.2021).
- PÉTERFFY, Miklós & Ioana RUS-CACOVEAN. 2012. *Károly Kós*. Cluj-Napoca: Editura Utilitas.
- PETZET, Michael, Ursula SCHÄDLER-SAUB & Matthias EXNER. 2002. Europäische Wandmalereien und Architekturfassungen des Mittelalters: Empfehlungen zum Umgang mit den Ergebnissen-früherer Restaurierungen. European Wall Paintings and Painted Architectural Surfaces of the Middle Ages: Recommendations of How to Deal with the Results of Earlier Restorations. In *Die Restaurierung der Restaurierung? Zum Umgang mit Wandmalereien und Ar-*

■ **Foto 8.** Restaurarea cu caracter muzeistic a bolții fostului claustru în 1960, foto V. BILCIURESCU (INP, Fototeca DMI, nr. inv. 393, nr. 7)

■ **Photo 8.** Museum-style restoration of the former cloister's vault in 1960, photo by V. BILCIURESCU (INP, Fototeca DMI, nr. inv. 393, nr. 7)

eventually led to their interruption and to the changing of the design team twice. The discovery of four original Gothic corbels and several rib stones made BÁGYUJ propose, instead of the wooden ceiling previously designed, the restoration of the original Gothic vault, which was now considered possible, and for which the Directorate gave its approval on July 2, 1958 (SAS 2015, 115-116; INP, DMI, Dos. nr. 3362, 1958).

The problems occurred in November 1958, when László DEBRECZENI showed in a memoir addressed to the Directorate that at the end of the 15th century, or even later, the cloister could not have received a cross vault, as the dominant system at that time was already the stellar or the net vault. He thus considered it more probable that the cloister had had a barrel vault, with decorative rather than structural ribs, similar or even simpler than the vault of the choir. Moreover, he stated that, although BÁGYUJ's proposal did not mention it, the keystones were to include "ecclesiastical symbols". He concluded that the project as such could not be accepted either as restoration, or reconstruction, as the new vault, a compilation based on traces without proven certainty, was developed on building principles inadequate for the time, that could even lead to "mistakes or a fake" (INP, DMI, Dos. nr. 3362, 1958).

The main debates eventually led to the suspension of the works. The delegation led by architect Virgil BILCIURESCU decided in April 1959 to change the designers, stating that the cloister could not be vaulted in Gothic style. But the proposal generated much discontent, especially from the benefi-

ciary, and the discussions were at a stalemate once again. Finally, a decision to change the chief architect was taken once more, probably to put an end to the discussions, as resulted from the documentation compiled by the Directorate for Historic Buildings's design office, *Completing the restoration of the Calvinist Church in Cluj* started through the Department for Cults (INP, DMI, Dos. nr. 3364, 1959). The new head of design was architect Rodica MĂNCIULESCU, while engineer Ion DUMITRESCU took charge of the structural issues (Cronică... 1970, 74). Concerning the cloister's vaulting, it was decided to rebuild the old Gothic vault between the third and fourth buttresses, following the traces of the extant corbels. The first bay was to be fully built with stone ribs and brick webbing, while the second bay was to serve only as a model, by rebuilding the stone rib structure without the webbing, to have a museum-like presentation of this construction method (INP, DMI, Dos. nr. 3364, 1959).

Conclusion

■ Most of the historical interventions presented above were followed by other contemporary interventions, which revealed again a wide variety of attitudes towards them. Although KÓS's interventions on the Calvinist Church in Sic were condemned, they were preserved, considering that the demolition of the tower would have brought no advantage, and especially that the rebuilding of the initial one would have been a fake also. Similarly, the stone walls of the Calvinist Church in Cluj-Napoca were left uncovered, as it was already considered an image ingrained in the collective memory. However, despite lively debated in the 1960s, the museum-like vaults in the cloister were removed during the last conservation, and the area was revaulted, re-introducing thus a solution typical of the 19th century.

In contrast, interventions having a consolidation role were generally preserved, such as the solution by which the choir vault was suspended in Saint Michael's Church in Cluj-Napoca, or the uncovered reinforced concrete beams of the Siegfried Tower in Călnic Fortress (RUS 2011b), as well as the reinforced concrete slabs at Bonțida, which are seen today not only as aggressive but ingenious solutions that saved the historic buildings from collapse (HEGEDŪS, EKE & MAKAY 2017, 93), but also as stages in the historic building's history.

As a conclusion, I restate the call on reflection, considering that we currently experience a new period of revision and reconsideration of older interventions on historic buildings. Does restoration constitute a document or a historical record? Can we accept it as history?

chitekturfassungen des Mittelalters im 19. und 20. Jahrhundert, eds. Matthias EXNER & Ursula SCHÄDLER-SAUB, 288-289. München: Karl M. Lipp Verlag.

- RUS, Ioana. 2010. Activitatea lui István Möller și semnificația acesteia pentru restaurarea monumentelor din Transilvania. István Möller's Work and Its Significance to the Conservation of Monuments in Transylvania. *Transsylvania Nostra* 4: ...
- RUS, Ioana. 2011a. Metode de intervenție asupra fortificațiilor transilvănene în secolele XIX-XX. In *Fortificații din nou în folosință. Fortresses Once Again in Use. Várak, erődítések újra használatban. Volumul Seriei conferințelor de teoria și practica reabilitării patrimoniului construit – TUSNAD, Alba Iulia – Șimleu Silvaniei*, eds. Imola KIRIZSÁN, Bálint SZABÓ & Enikő TAKÁCS, Cluj-Napoca: Editura Utilitas.
- RUS, Ioana. 2011b. Cetatea din Călnic. Un monument restaurat în anii 1960-1964. *Ars Transilvaniae* XXI: 105-134.
- RUS-CACOVEAN, Ioana. 2020. Dezbateri principiale cu ocazia restaurării Bisericii Reformate de pe Strada Kogălniceanu din Cluj în anii 1957-1962. In *Istoria ca interogație. Mariei Crăciun, la o aniversare*, eds. Carmen FLOREA & Greta-Monica MIRON, 587-611. Cluj-Napoca: Editura Mega.
- SAS, Péter, ed. 2015. Látogatók könyve. Bejegyzések a Farkas utcai református templom restaurálásáról (1958–1960). In *A Farkas utcai református templom történelmi emlékei*, ed. Péter SAS, 118-130. Kolozsvár: Stúdium Kiadó.
- SĂLĂGEAN, Tudor. 2009. The Birthplace of King Matthias. In *Matthias and his Legacy. Cultural and Political Encounters between East and West*, eds. Attila BÁRÁNY, Attila GYÖRKÖS, 445-452. Debrecen: University of Debrecen, Department of History.
- SCHÄDLER-SAUB, Ursula. 2015. Please: Don't spruce up built heritage but preserve it as an authentic historic document! On the beginning of a scholarly approach to the conservation and restoration of built heritage and architectural surfaces in Germany in the 70s. *Conservation, exposition, Restauration d'Objets d'Art (CeROArt)*, juin, <https://journals.openedition.org/ceroart/4744> (30.06.2021).
- SISA, József. 2000. Vajdahunyad váránk 19. századi restaurálásáról. *Ars Hungarica* 1: 97-108. http://epa.hu/01600/01615/00074/pdf/EPA01615_ars_hungarica_2000_01_097-108.pdf (30.06.2021).
- STUBBS, John H. & Emily M. MAKÁŠ. 2011. *Architectural Conservation in Europe and the Americas: National Experiences and Practice*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- TRUE, Marion. 2003. Changing Approaches to Conservation. In *History of Restoration of Ancient Stone Sculptures*, eds. Janet BURNETT GROSSMAN, Jerry PODANY & Marion TRUE, 1-10. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum.
- VELESCU, Oliver. 1958. Castelul de la Hunedoara. Scurtă privire istorică. *Monumente și Muzeu. Buletinul Comisiei Științifice a Muzeelor și Monumentelor Istorice și Artistice* 1: 57-72.
- VELESCU, Oliver. 1961. *Castelul de la Hunedoara*. București: Editura Meridiane.
- VELESCU, Oliver. 1968. *Castelul de la Hunedoara: album*. București: Editura Meridiane.